

nulduğunun belirtilmesi (Kâtib Çelebi, II, 457; *ÂA*, VII, 612-613; *Câmiu't-tevârih*, haz. Ayşe Nur Sır, I, 80) ihtiyatla karşılanması gereken bir husustur. Zira eserin hiçbir yerinde Sokullu Mehmed Paşa'ya sunulduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen kitabın Sokullu Mehmed Paşa'ya takdim edildiğinin belirtilmesi, yukarıda anlatıldığı üzere müellifin vezirîazamın hizmetinde kâtip olduğunu söylemesine dayandırılmıştır. Ancak kitabın hâtime kısmında vezirîazamın yerine başka bir paşaya övgüler yer almaktadır. Bu kişi Halep Beylerbeyi Sofu Mehmed Paşa'dır. Eserin 1577 yılının ilk aylarında yazılmaya başlanıp 1578 Martında bitirilmesi de tesadüf olmamalıdır. Öyle anlaşılıyor ki eser, Sokullu Mehmed Paşa'nın rakipleriyle olan mücadelesinin iyice tırmandığı bir dönemde, başta hükümdar olmak üzere yakınındaki devlet adamlarına bir mesaj gönderme kaygısıyla bilinçli olarak kaleme alınmıştır. Bununla beraber müellifin bazı müşahedelerinden bahsetmesi, zeâmetle ilgili tenkidi, III. Murad'ın cülûsu münasebetiyle İstanbul'a gelen Safevî elçisinin getirdiği hediyelerden çağdaşı olan tarihçi Selânikî'den daha ayrıntılı biçimde söz etmesi ve döneminde yaşamış devlet adamları hakkında kısa biyografik bilgiler vermesi eserini bütünüyle değerli kılmaya yetmemiştir. Müellifin Sokullu Mehmed Paşa'nın ve diğer önemli devlet adamlarının yanında bulunmasından dolayı kendi dönemine ait daha fazla bilginin yer alması beklenen eseri bu beklentiden oldukça uzaktır. Zira eserin amacı müşahede ettiği olayları anlatmak değil, III. Murad'a ve belki de çevresindekilere yaşadığı haksızlıktan dolayı dünyanın fânî olduğunu hatırlatıp onları adalet ve hakaniyete davet etmektir.

Câmiu't-tevârih, Peçuylu İbrâhim gi bi kendisinden sonra tarih kitabı yazar müelliflerce kaynak olarak kullanılmıştır. Başta Kemalpaşazâde olmak üzere Osmanlı tarihçilerinin kitaplarında mevcut Macaristan'la ilgili kısımları Macarca'ya tercüme edip bir müntehabât oluşturan József Thury eserinde Mehmed Zaîm'e de yer vermiştir. Tarihî açıdan eserin edisyon kritiği henüz yapılmamıştır. Ayşe Nur Sır, hazırladığı doktora tezinde Mehmed Zaîm'in hayatına dair bilgi vermiş, eserin mukaddimesi ve Osmanlı tarihine ait kısımlarının tenkitli metnini oluşturmuş, bu bölümleri dil açısından da incelemiştir (2007, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü). Kitabın Topkapı Sarayı Müzesi (Revan Köşkü, nr. 618, 3106) ve Sü-

leymaniye (Fâtih, nr. 4306; Hafid Efendi, nr. 237) kütüphaneleriyle Nuruosmaniye (nr. 3270), Berlin Devlet (nr. 194), Viyana Millî (nr. 852) kütüphanelerinde, British Museum'da (Or, nr. 3295) nüshaları bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmed Zaîm, *Câmiu't-tevârih*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4306, vr. 2ⁿ; a.e. (haz. Ayşe Nur Sır, doktora tezi, 2007), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, I-II, tür.yer.; *Gelibolulu Mustafa Âli ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri* (haz. Faris Çerçi), Kayseri 2000, II, 260-262; Selânikî, *Târih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, I-II, tür.yer.; Hasan Beyzâde Ahmed, *Târih* (haz. Şevki Nezihi Aykut), Ankara 2004, II, 252-259; Peçuylu İbrâhim, *Târih*, I, 249, ayrıca bk. tür.yer.; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (trc. Rüştü Balcı), İstanbul 2007, II, 457; Rieu, *Catalogue*, s. 26-27; J. Thury, *Török Törtenetirok*, Budapest 1896, II, 364-389; *Sicill-i Osmânî*, II, 278; IV, 115, 137; Babinger (Üçok), s. 109-110; Mehmet İpçioğlu, "Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi Yeni Bir Kaynak", *Osm.Ar.*, X (1990), s. 137-159; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1 (2003), s. 351-374; W. Björkman, "Mehmed Zaîm", *ÂA*, VII, 612-613; a.mlf., "Mehmed Zaîm", *EP* (İng.), VI, 1006-1007.

DAVUT ERKAN

MEKTEB-i AKLÂM

(bk. MEKTEB-i MAÂRİF-i ADLİYYE).

MEKTEB-i MAÂRİF-i ADLİYYE

(مکتب معارف عدلیه)

II. Mahmud döneminde
(1808-1839)

devlet memuru yetiştirmek için
kurulan ilk modern okul.

Osmanlı devlet bürokrasisi için nitelikli memur yetiştirmeyi amaçlayan bu mektebin kurulmasının temel sebebi, dönemin hayli çeşitlilik kazanan ve uzmanlık isteyen ihtiyaçlarına cevap verebilecek sistemli bir eğitimin mevcut olmayışındır. Tanzimat'ın hemen öncesine kadar memurlar "kalem" denilen devlet dairelerinde iş içinde eğitim sistemiyle yetişir, bu usulde her daire aynı zamanda bir mektep vazifesi görür, buralara daha ziyade memurların ve devlet ileri gelenlerinin çocukları alınır. Bu çocuklar on iki, hatta bazan yedi sekiz yaşına geldiklerinde (BA, *Buyruldu Defteri*, nr. 1, s. 85) kalemlere devam etmeye başlar, evlerde özel olarak okuma yazma öğrenir ve camilerdeki derslere de katılırlardı. Türkçe kitâbet, inşâ ve yazı çeşitlerini ise dairelerde görürlerdi. Divân-ı Hümâyün Kalemî'nde en yüksek dereceli memur sayılan "hâce"ler talebelere hocalık yapar, kalem

işlerini ve yazışmaların inceliklerini öğretirlerdi. Memur adayları, söz konusu eğitimin yetersiz kaldığı durumlarda zaman zaman Bâbiâli'de ve Bâb-ı Defterî'de hocalardan ayrıca ders alırlar, kalemlerde hocaları durumunda olan kâtipler zamanla kendilerine bazı yazılar yazdırırlardı. Meşk usulüyle kalemlede bilgi edinen öğrenci-memurlar ilk memuriyete girdiklerinde maaş almazlar, üç beş yıl sonra cüzi bir maaşla mülâzım olurlardı; kalem gelirlerinden aldıkları pay da kıdemleriyle orantılı biçimde artardı. Bu sistem bütün devlet dairelerinde uygulanırdı. Ancak bu usulde memur yetiştirme işi uzun süreliydi. Bunun yanında, devletin yeni problemlerle karşılaşması ve reform sürecinde yeni müesseselerin kurularak bürokrasinin gittikçe ihtisaslaşması neticesinde iş hacminin büyümesi dolayısıyla yetişmiş insana olan ihtiyaç artmıştı. Mevcut sistemin ise bu ihtiyaca cevap vermesi mümkün değildi. Memurların edindiği bilgilerin sadece kalemede görülen işlerle sınırlı kalması da sistemin bir diğer zayıf yanıydı. Sorunun farkında olan II. Mahmud, Sultan Ahmed Camii Sultan Mahfili'nde Mekteb-i Maârif-i Adliyye (Mekteb-i İrfâniyye, Mekteb-i İrfân) adıyla orta dereceli sayılabilecek yeni bir okul açtırdı. Bu okuldan aynı zamanda devlet dairelerinde çalışmakta olan memurların bilgi seviyelerini yükseltmesi bekleniyordu.

Mektebin eğitime başladığı tarih bilinmemekle beraber muhtemelen kuruluşuna dair belgenin deftere kayıt tarihi olan 27 Zilkade 1254'ten (11 Şubat 1839) biraz sonradır. Hariciye ve Maliye nezâretlerinin gözetimi altında kurulan okulun öğretmenler odası ile kütüphane ve altı dershaneye, 100 kadar yatılı öğrencinin kalmasına yetecek bir kapasitede inşâ edilmesi planlanmıştı. Okula öğrenci alınırken Bâbiâli ve Bâb-ı Defterî'de çalışan devlet memurlarının çocuklarına öncelik tanınacak; dershaneler anfi şeklinde yapılacaktı. Yatılı kısım uzak semtlerde oturan veya ailelerinin durumu uygun olmayan öğrenciler için tasarlanmıştı. Okul mezun vermeye başladıktan sonra devlet dairelerinin ihtiyaç duyduğu memurların mezunlar arasından imtihanla seçilerek alınması kararlaştırılmıştı. On sekiz yaşından küçük olanların kabul edileceği okulda birkaç yıl öğrenim görüp de başarılı olamayanlar kalem dışındaki işlerde istihdam edilmek üzere mektepten çıkarılacaktı. Okulda Arapça, Farsça, mantık ve hat derslerinin, ileriki sınıflarda Fransızca ve Fransızca olarak sendese, coğrafya, tarih ve siyaset biliminin okutulması öngörülmüştü. Dev-

let dairelerindeki memurlardan bir kısmı derslere devam edeceği için okulun başlangıçta Bâbîâlî ve Bâb-ı Defterî civarında bir yerde açılması düşünüldü. Bu sebeple önceleri Topkapı Sarayı'na taşınan Bâb-ı Defterî binalarında açılmasına karar verildiyse de söz konusu binalar bu esnada yanan Bâbîâlî dairelerine tahsis edildiğinden okul Sultan Ahmed Camii Sultan Mahfili'nde öğretime başladı. 1844'te Bâbîâlî'nin inşası tamamlanan yeni binalarına taşınmasıyla mektep Bâb-ı Defterî'ye nakledildi. Ancak binaların büyük bir kısmı Ticaret Nezâreti'ne tahsis edildiği için sadece küçük bir bölümü mektep olarak kullanılabilmekteydi.

Kurulduktan kısa bir süre sonra Mekâtib-i Rüşdiyye Nezâreti'ne bağlanan okula öğrencilerin kabul edilme süreci de belli bir sisteme kavuşturuldu. Buna göre okula girmek isteyen öğrenci dilekçe ile Bâbîâlî'ye başvuracak, uygun bulunduğu dair sadrazamın Mekâtib-i Rüşdiyye nâzırına hitaben yazacağı yazıdan sonra aday öğrenci olabilecekti (BA, Cevdet-Maarif, nr. 24, 170). Bu okula daha ziyade vükelâ ve devlet ileri gelenlerinin, Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye'ye ise halktan kişilerin çocuklarının alındığı yönünde iddialar vardır. Mektebe devamın sağlanması için düzenli yoklama defterleri tutulurdu. Öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması yanında kendilerine bir miktar harçlık verilecek, kıyafetleri tek tip olarak Harbiye ve Muzika-i Hümâyün talebelerinin giydiği şekilde olacaktı. İlk üç dereceye giren öğrencilerin nişân-ı isti'dâd ve para ile ödüllendirilmesi tasarlandıysa da bunun nişân kısmı uygulanamadı, sadece para ödülü yeterli görüldü. Fakat para ödülü de yalnız üstün başarı gösterenlere değil bütün öğrencilere dağıtıldı. Kuruluşuna dair belgede yer alan Fransızca, Fransızca olarak tarih ve siyaset derslerinin okutulması, okulun yatılı kısmının da olması gibi kararlar bir tasarıdan ibaret kaldı. Kuruluş nizamnamesinde genel imtihanların her yılın muharrem ayında yapılacağı belirtiliyse de bu karar da uygulanamadı. İlk imtihan ileri gelen devlet adamlarının huzurunda 1 Mayıs 1841'de yapıldı öğrenci ve hocalara çeşitli ihsanlarda bulunuldu. 1842'deki imtihanlar ise Sultan Abdülmecid'in katıldığı bir törenle gerçekleştirildi. Daha sonra imtihanların rebûilevel ayının ilk on gününü içerisinde yapılması ve öğrencilere bahşış verilmesi bir gelenek halini aldı.

Mekteb-i Maârif ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye'ye nezaret etmekle görevli Mekâtib-i Rüşdiyye nâzırını haftada birer gün

bu okulları teftiş eder, dersleri dinler, öğrencilerin durumunu ve aksaklıkları yerinde görür, sorunların giderilmesine çalışırdı. Kurulduktan kısa bir süre sonra bu iki okulun programları ve okutulan dersler belirginleşti, okullara olan ilgi de arttı. 1842'de mektebin öğrenci mevcudu normal öğrenciler ve kalemlerden gelen kâtiplerle beraber 386 kişiydi. Derslerde okutulan kitaplar ise *Emsile*, *Binâ*, *Maqşûd*, *'İzzî*, *'Avâmil*, *İzhâr* ve *Kâfiye* idi. Aynı tarihte okulda sekiz hoca ve on hademe görev yapmaktaydı (BA, İrade-Dahiliye, nr. 2721). Bunların toplam maaşlarının 12.550 kuruşu bulması (BA, MAD, nr. 11903, s. 5) aylıklarının iyi sayılabilecek bir seviyede olduğunu göstermektedir. Ubicini 1850'de okulda 250 öğrencinin bulunduğunu, Arapça, Farsça, hat, tarih ve coğrafya derslerinin okutulduğunu, okulun Fransız okulları örnek alınarak düzenlendiğini belirtir (bk. bibl.). Bu veriler okula olan ilginin hayli yoğun olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu ilginin sebebi, devletin modern usulde eğitim veren okulları daha çok benimsemesi ve devlet dairelerine memur alırken mektep mezunlarını tercih etmesiydi. Öte yandan 1839'da mektebin açılmasının hemen ardından öğrencilere 15.000 kuruş bahşış dağıtılması (BA, Cevdet-Maliye, nr. 21947) devletin bu konudaki tavrını daha başlangıçta ortaya koymaktadır.

1857'de okula Mekteb-i Maârif-i Adliyye İdâdîsi ilhak edildi. 21 Temmuz 1862 tarihinde Mekteb-i Maârif lağvedilerek yerine Mekteb-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm, Mekteb-i Maârif-i Aklâm) kuruldu ve okulun memur yetiştirme görevi bu kurumca üstlenildi. Mekteb-i Maârif'in bir kısım öğrencileri Mekteb-i Aklâm'a, bir kısmı da rüşdiyelere yerleştirildi. Bazı hocalar rüşdiyelere, bazıları da Meclis-i Maârif üyeliğine tayin edildi (24 Temmuz 1862, BA, İrade-Dahiliye, nr. 33436). Mekteb-i Aklâm ilk kurulduğunda rüşdiye mekteplerinin üzerinde bir yıllık eğitim kurumu olarak düşünülmüştü. Böyle bir değişikliğe gerek duyulmasının sebebi, devlet dairelerine memur olarak yerleştirilen rüşdiye mezunlarından istenen verimin alınamamasıydı. Mektepte bir yılın sonunda başarılı olanlar devlet dairelerine yerleştirildi, başarısız kalanlar ise üç ay daha okula devam ederek ek bir eğitime tâbi tutuldu. Bütün bunlara rağmen gerek rüşdiye mezunlarının gerekse rüşdiyeyi tamamlamamış olanların iltimasla devlet dairelerine alınması ölenemedi. Aralık 1863'te okulun eğitim süresi üç yıla çıkarıldı. Sınıfların derecelenmesi üçüncü

sınıftan birinci sınıfa doğruydı. Okulun ders programları da yeniden düzenlendi. Buna göre üçüncü sınıfta Arapça ve Farsça tercüme, Türkçe kompozisyon (inşâ), Fransızca kompozisyon ve tercüme, coğrafya, genel tarih, fizik (hikmet-i tabiiyye), kimya ve resim; ikinci sınıfta Arapça ve Farsça tercüme, Türkçe kompozisyon, Fransızca konuşma ve yazım kuralları (imlâ), yüzey geometrisi (hendese-i sathiyeye), coğrafya, genel tarih, resim ve rik'a; birinci sınıfta Arapça ve Farsça uygulama, Türkçe yazım kuralları ve kompozisyon, Fransızca konuşma ve yazma, cebire giriş, coğrafya, genel tarih, resim ve rik'a okutulacaktı. Bu okul, Mekteb-i Mülkiyye'nin 1877'de II. Abdülhamid tarafından yeniden düzenlenmesine kadar faaliyetini sürdürdü. Son sınıf öğrencileri mezun olunca alt sınıftaki öğrenciler Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'nin idâdî kısmına kaydedilerek Mekteb-i Aklâm'daki eğitime son verilmiş oldu. Ticarethanede faaliyetlerine başlayan Mekteb-i Aklâm yer darlığı, yangın veya binanın satılması gibi nedenlerden dolayı değişik yerlerde eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştü.

1866'da Mekteb-i Aklâm'ın bünyesinde geçici bir lisan mektebi açıldı. Bunun amacı, Mekteb-i Aklâm'ı tamamlayan öğrencilerden Fransızca'ya meraklı olanları iki yıl daha eğitip Hariciye Nezâreti'nin eleman ihtiyacını karşılamaktı. Birinci yıl on beş öğrenciyle eğitime başlayan dil okulunda daha sonra Bulgarca ve Rumca eğitimi de verilmeye başlandı. Bu okul 1869'dan sonra faaliyetini durdurdu. Kuruluş amacı bakımından ele alındığında Mekteb-i Maârif'in, aynı zamanda daha yüksek derecede devlet memuru yetiştirmek üzere kurulan Mekteb-i Mülkiyye'nin bir öncüsü olduğu söylenebilir (bk. MEKTEB-i MÜLKİYYE).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Ayniyat Defteri*, nr. 766, s. 156; BA, Cevdet-Maarif, nr. 327, 2479; BA, MAD, nr. 8999, s. 15-17, 52; BA, Meclis-i Tanzimat Defteri, nr. 27, s. 34-39; İbnülemin Mahmud Kemal – Hüseyin Hüsameddin [Yasar], *Evkâf-ı Hümâyün Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 54; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul 1338, s. 25-27; Mehmed İzzet v.dğr., *Dârüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, İstanbul 1927, s. 73; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 16, 42; Osman [Nuri] Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, II, 395-406, 476-479; a.mlf., *İstanbul Şehrininleri* (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 1996, s. 114-115; M. A. Ubicini, *Türkiye 1850* (trc. Cemal Karaağaçlı), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), I, 197; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993, s. 22, 52-57, 65, 141, 153, 226-228, 237; a.mlf.,

"Osmanlı Bürokratik Geleneğinin Yenileşme Süreci: Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler", *İslâm, Gelenek ve Yenileşme (I. Uluslararası Kültü Doğum İlmî Toplantısı, Tebliğler)*, İstanbul 1996, s. 136-137; İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin Tesisi", *TV*, 1/3 (1941), s. 212-225; Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 6, İstanbul 2002, s. 17-30.

ALİ AKYILDIZ

MEKTEB-i MÜLKİYYE

(مکتب ملکیه)

Osmanlı Devleti'nde
memur yetiştirmek amacıyla
1858'de açılan okul.

Tanzimat öncesinde memurlar, iş içinde eğitim yöntemiyle buldukları dairenin günlük işlerini öğrenerek yetişirlerdi. Bu sistemin ihtiyacı karşılamaması üzerine II. Mahmud döneminin sonlarında memur yetiştirmek için Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye adıyla iki yeni okul açılmıştı. Çünkü yapılan reformlar ve yeni oluşturulan bürokratik birimler, yeni kanun ve tüzükleri bilip uygulayabilecek donanımlı memurlara ihtiyaç göstermekteydi (bk. MEKTEB-i MAÂRİF-i ADLİYYE). İlerleyen dönemde memurlarla ilgili yeni ihtiyaçların ve donanım sorunlarının ortaya çıkması üzerine 1858'de memur yetiştirme meselesini tekrar ele alan Meclis-i Vâlâ kaymakam ve kaza müdürlerinin idarî ve malî mevzuattan habersiz, hatta gönderilen emirleri okuyup anlamaktan âciz olduklarını, ticarî alanda görevli memurların diğer devletlerle yapılan anlaşma hükümlerini bilmediklerini, lisan eksikliğinden dolayı yabancılarla ilişki kuramadıklarını ve yanlışlıklar yaptıklarını belirterek bu durumun devleti ve halkı zarara uğrattığına vurgu yaptı. Bunun üzerine 25 Ramazan 1274 (9 Mayıs 1858) tarihli bir iradeyle Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye adlı yeni bir okulun açılmasına, okulun öğrencilerinin bir kısmının genç ve yetenekli memurlardan, bir kısmının da yirmi beş-otuz yaş arasındaki kimselerden sınavla belirlenmesine karar verildi. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'ne bağlanacak bu okulun mezunları kaymakam, kaza ve mal müdürü olacaktı. Eğitim süresi iki yıl olup devam zorunluluğu vardı. Mektebin kurulmasına dair belgede ayrıca kaza müdürlerinin rüşvet almasını önlemek için maaşlarının yükseltilmesi önerildi ve bununla okula olan ilginin artacağı beklentisi dile getirildi.

Meclis-i Tanzîmat'ın hazırladığı iç tüzüğe göre mektepte güzel yazı (hat), kom-

pozisyon (inşâ), aritmetik (hesap), geometri (hendese), tarih, ekonomi politik, istatistik, coğrafya, yeni Osmanlı kanunları (kavânîn-i cedîde-i saltanat-ı seniyye), Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalar (muâhedât-ı Devlet-i Aliyye) ve devletler hukuku (hukûk-ı milel) dersleri okutulacaktı. Ancak mektebin resmî açılışına dair *Cerîde-i Havâdis*'te çıkan yazıda bu derslere bazı ilâvelerin yapıldığı görülür. Birinci sınıfta fıkıh, tarih, Tanzimat usul ve kanunları (kavânîn ve usûl-i Tanzimat-ı Hayriyye), coğrafya, istatistik, Türkçe kompozisyon, aritmetik, ticaret kanunları, muhasebe (usûl-i defterî); ikinci sınıfta devletler hukuku, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yaptığı anlaşmalar, idare usulü, medenî siyaset (siyâset-i medeniyye), ceza hükümleri usulü (usûl-i ahkâm-ı cezâ), kavâid, muhâkemât usulü, ekonomi politik, kozmografya, fizik (hikmet), jeoloji ve biyoloji (tevârîh-i tabîiyye), Türkçe kompozisyon ve tarih dersleri okutulacaktı. Programda yer alan bu derslerden bir kısmının eğitimine hemen geçilemedi. 1863'te bile devletler hukuku, muhasebe, muâhedât ve Fransızca dersleri henüz açılmamıştı. Ertesi yıl Fransızca ile beraber Dârülfünun'da verilen dersler ve millî servet dersi programa ilâve edildi. Mektebin ders programı ihtiyaçlara göre giderek zenginleşti.

Mektep için önceleri Dârülfünun binasından birkaç odanın hazırlanıp verilmesi düşünülüyse de masraflı olacağından daha sonra bundan vazgeçilerek Ticarethâne-i Âmire binasında bir yer tahsis edildi. Okul yirmisi memurlardan, otuzu sınavla seçilen toplam elli öğrenci ile 12 Şubat 1859 tarihinde törenle eğitime başladı. 12 Ocak 1861'de sadrazam, şeyhülislâm ve hükümet üyelerinin huzurunda yapılan sınavla okuldan otuz üç kişi mezun oldu ve kaza müdürlüklerine tayin edildi. Zamanla tecrübe kazandıkça kaymakamlığa yükseltilecek olan mezunların yönetimde başarı göstermeleri üzerine 1863'te okula alınacak öğrenci sayısının iki katına çıkartılması çalışmaları başlatıldı. 1879'a kadar mektepten mezun olan 162 öğrencinin tamamı müslümandı. Bu tarihten itibaren gayri müslim öğrenciler de okula kabul edildi.

Ticaret-hâne-i Âmire binasının yeterli gelmemesi üzerine okul 1863'te Çemberlitaş'taki Nûri Efendi Konağı'na ve bu binanın 1865 Hocapaşa yangınında yanması üzerine Vefa'da Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın annesine ait konağın arkasındaki bir yapıya taşındı. 31 Ekim 1867'de eğitim süresi dört yıla çıkarıldı ve programa kim-

ya, resim, cebir, geometri, hukuka giriş, genel muhasebe dersleri kondu. Bu değişiklik sebebiyle o sırada öğrenim gören talebelerin bir yıl daha okuyup üç yılda mezun olmaları kararlaştırıldı. Yeni düzenlemeye göre birinci sınıfta Arapça, Farsça, aritmetik, coğrafya, tarih, rik'a, resim ve kompozisyon; ikinci sınıfta bu derslerin yanında cebir; üçüncü sınıfta Mecelle, Arapça, Farsça, geometri, coğrafya, tarih, fizik, kimya, kompozisyon, iktisat, muâhede, ticaret kanunu, muhasebe, rik'a ve resim dersleri okutulacaktı.

Mekteb-i Mülkiyye esas gelişimini II. Abdülhamid döneminde gösterdi. II. Abdülhamid, tahta çıkışından kısa bir süre sonra çıkardığı 18 Muharrem 1294 (2 Şubat 1877) tarihli bir irade ile, mektebin programının Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin üzerinde yer alacak bir yüksek okul olarak yeniden düzenlenmesini ve gerekli masrafları kendisinin karşılayacağını Sadrazam Midhat Paşa'ya bildirdi. Bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet'in yaptığı çalışmalar neticesinde, idâdî ve yüksek okul olmak üzere iki kısımdan oluşan ve padişahın himayesinden dolayı Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne adını alan okulda eğitim süresinin beş yıla çıkarılmasına ve öğrencilerin on sekiz-otuz beş yaş grubu arasından seçilmesine karar verildi. Elli öğrenci alınacak okula Mekteb-i Mülkiyye mezunları sınavsız kabul edilecekti. Öğrenci adaylarından sağlık raporu ile sabıka kaydı istenmesi ve öğrencilerin tek tip elbise giymeleri de karara bağlanmıştı.

Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ bazı derslerin Fransızca okutulması teklifini tartıştı; ancak her ülkede eğitimin o ülkenin diliyle yapılması gerektiği düşünülerek bu öneriyi reddetti; Fransızca ise zorunlu ders olarak okutuldu. Bu düzenlemeyle birlikte mezunların istihdam alanı kaza kaymakamlıkları ve Şûrâ-yı Devlet üye yardımcılığına, merkezdeki büroların ve illerdeki kalemlerin şefliklerine, elçilik kâtiplikleri ve konsolosluklara kadar genişletildi. Açılacak mülkî memuriyetlere tayinler, kıdemli memurlardan ve Mekteb-i Mülkiyye mezunlarından belli bir oran dahilinde yapılacaktı. Okulun ders programları da yenilendi. Öncekilere göre çok genişletilen programa etnografyadan Kânûn-ı Esâsî'ye kadar pek çok yeni ders konuldu. Ancak bir süre sonra Meclis-i Meb'ûsan kapatılıp Kânûn-ı Esâsî geçici olarak yürürlükten kaldırılınca Osmanlı anayasası dersi müfredattan çıkarıldı.

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne, idâdî kısmına elli ve yüksek kısmın birinci sınıfına